

Ірина КРИВОШЕЯ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Неурядова старшина: основні терміни та деякі аспекти дослідження (відповідь на рецензію професора Т. Срогоша)

У науковій спільноті кожної країни існує традиція написання рецензій на монографії колег. Це засвідчує не лише наявність формальних вимог наукових інституцій, а й практичну зацікавленість науковців заявленою в дослідженні проблематикою. Особливо присмтно, коли праця викликає непідробний інтерес зарубіжних колег. У зв'язку з цим хочу щиро подякувати професору Тадеушу Срогошу за позитивну рецензію на мою монографію «Неурядова старшина Української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.)», опубліковану в XV томі Зошитів Історичних, у збірнику наукових праць Академії імені Я. Длугоша в Ченстохові¹. Пан Тадеуш Срогош вказав на сильні сторони дослідження, високо оцінивши внесок автора, і, як досвідчений науковець, зауважив деякі неточності та висловив побажання щодо певних наукових акцентів у праці.

Ознайомлення зі змістом рецензії спонукає автора до ствердження, осмислення й переосмислення своєї наукової позиції або ж стимулює до полеміки в окремих дискусійних питаннях. Бачу потребу в розширеному поясненні деяких аспектів наукового дослідження й непорозумінь, котрі виникли через лінгвістичні неточності в перекладі. Так сталося, що в рецензії ключовий термін монографії «неурядова» перекладено як «не-

¹ T. Srogosz, [rec.] *Ірина Кривошея, Неурядова старшина Української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.)*, Київ 2014, Видавничий дім Дмитра Бураго, 615 с., „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2016, t. XV, s. 321–324.

реєстрова». Звідсіль виникло непорозуміння не стільки наукового, скільки лексичного характеру. Неурядова козацька старшина та нерєстрова козацька старшина – це не тотожні групи старшини, вони функціонували в різні історичні періоди. Реєстр та пов'язане з ним нерєстрове козацтво, насамперед, стосується ранньої історії Запорозької Січі. Об'єктом дослідження в монографії стала козацька старшина, що в певний час не займала урядів у козацькій державі середини XVII – 80-х років XVIII ст. Територіально еволюція неурядової старшина розглядалася в межах полків Війська Запорозького середини XVII ст. та, дещо пізніше, Гетьманщини.

Перш ніж заглибитися в проблему основної термінології, маю відреагувати на репліку Автора рецензії. Дуже складно, будучи українкою, оминати заувагу польського колеги про відсутність в українців держави у вказаний період². Проблема не в тому, що українці намагаються знайти підстави для само ідентифікації в козацьку епоху, а в тому, що ця тема залишається доволі дражливою для українсько-польського порозуміння. Чимало польських істориків і сьогодні не помічають козацької держави середини XVII ст., заперечуючи очевидні її ознаки, що виділяються сучасними політологами (територія, яка контролюється козаками; населення, яке визнає владу цієї держави; наявність публічної влади з розгалуженим апаратом, частиною якого є чисельна армія, що захищає цю територію; обмежений, але все ж таки суверенітет де-факто, активна дипломатична діяльність влади; здатність продукувати й утілювати на практиці закони, наявність податкової системи та ін.). Усі ці типові ознаки притаманні Українській козацькій державі в середині XVII ст. Звісно, із кінця XVII ст., поступово втрачаючи суверенітет, вона перетворилася на автономію в складі Московської держави, проте ліквідація козацьких державних інститутів тривала майже до кінця XVIII ст.

Маю нині додаткову можливість у тексті малого обсягу, що прийнятніше для прочитання для нефахівців із проблеми, пояснити ключовий термін монографії «неурядова старшина», яка й слугувала об'єктом дослідження. Упродовж XVII–XVIII ст. у ній виділилися й функціонували чотири спільноти: товариство військове / значне товариство військове, бунчукове товариство, значкове товариство та військове товариство. Тобто неурядова старшина – це сукупність чотирьох старшинських спільнот, об'єднаних, у першу чергу, чинником «незаймання» представниками кожної з них урядів.

Інтегративний термін «неурядова старшина» є новотвором, адже не використовувався в документах досліджуваної доби. Тривале вивчення персонального складу та історії значного товариства військового, бу-

² Ibidem, s. 322.

нчукового, значкового та військового товариства зумовило необхідність запропонувати новий узагальнюючий термін, що позначав би всі вищезгадані спільноти. Термін «неурядова старшина» постав у працях відомого українського історика В. Кривошеї³.

Дослідник вживав поняття, але не дав його визначення. Після кількох публікацій 2007–2008 р., особливо наукових розвідок щодо персонального складу неурядової старшини в співавторстві, ця дефініція прижилася в історичній літературі⁴. Нині вона стала загальноновживаною в колі істориків, які цікавляться добою козацької держави XVII–XVIII ст. Термін-синонім «безурядова» старшина в історичних працях зустрічаємо один раз у творі Л. Окіншевича, раз – у публікації В. Панашенко⁵, і як постійний – в останніх розвідках В. Горобця⁶. Попри широке практичне застосування терміну «неурядова старшина» з 2008 р., його визначення з'явилося лише в 2013 р. у публікації автора монографії⁷.

Отже, неурядова старшина – це козацька старшина, що на певний конкретний момент не займала уряду; перебуваючи в запасі, носила звання едзначного товариша військового / товариша військового, товариша полку чи сотні (XVII – початок XVIII ст.) або мала чин бунчукового, значкового чи військового товариша (XVIII ст.); служила з власної маєтності, виконуючи функції, передбачені традицією й законом для старшинської ве-

³ В. Кривошея, *Національна еліта Гетьманщини: (персональний склад та генеалогія: 1648–1782 рр.)*, Київ 1998, ч. 1, с. 19, 234.

⁴ В.В. Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини* [монографія], Київ 2008, іdem, *Неурядова старшина Гетьманщини*, ред. В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея, Київ 2009; іdem, *Українська козацька старшина*, ред. В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея, Київ 2008, ч. 3, кн. 1: *Значне військово товариство. Бунчукове товариство*; іdem, *Українська козацька старшина*, ред. В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея, Київ 2008, ч. 3, кн. 2: *Військово товариство*; іdem, *Українська козацька старшина*, ред. В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея, Київ 2008, ч. 3, кн. 3: *Значкове товариство*; І.І. Кривошея, *Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст.*, „Сіверянський літопис”, 2007, № 6, с. 106–114.

⁵ Л. Окіншевич, *Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.*, ч.2: *Рада старшини*, [в:] Л. Окіншевич, *Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*, Київ 1930, т. 8, с. 34; В. Панашенко, *Козацька старшина і знатні військові товариші*, [в:] В. Панашенко, *Україна – козацька держава*, Київ 2004, с. 581.

⁶ В. Горобець, *Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України*: монографія, Київ 2009; В. М. Горобець, *Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви*, „Український історичний журнал”, 2012, № 4, с. 51–66; В. Горобець, *Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.)*, „Український історичний журнал”, 2008, № 5, с. 49–67.

⁷ І. Кривошея, *Бунчукове товарищество Стародубського полка: (вторая половина XVII – первая треть XVIII вв.)*, „Научные ведомости БГУ”, 2013, № 8, вып. 26, с. 80.

рстви, та користувалася всіма пільгами та привілеями свого стану. Кожна зі складників-спільнот неурядової старшини мала різне судово-адміністративне підпорядкування (полкового чи генерального рівня).

Протягом другої половини XVII ст. неурядова старшина пройшла етап становлення, що завершився на початку XVIII ст. появою сталих чинів (бунчукового й значкового товариства). Своєрідність спільнот неурядової старшини XVII ст., розмитість ознак приналежності до конкретної групи, неухильна еволюція під впливом об'єктивних чинників та, не в останню чергу, брак джерел не дозволяють виокремити кожна з груп та розподілити інформацію про неї згідно зі структурою підрозділів, як це зроблено щодо чинів неурядової старшини XVIII ст. (у розділах 3, 4, 5)⁸.

Професор Тадеуш Срогош вказав у рецензії на потребу більш випуклого показу ролі гетьмана І. Скоропадського в досліджуваних процесах⁹. Вдячна пану Рецензенту за можливість поміркувати додатково над цим питанням. В українській історіографії домінує думка про намагання гетьмана І. Скоропадського й старшинської верстви певним чином протидіяти фактичному зосередженню центру влади в Санкт-Петербурзі. Історики солідарні й у тому, що спроби так і залишилися спробами через агресивну політику Петра I щодо Гетьманщини після 1709 р. та слабкість самого гетьмана І. Скоропадського. Наявні документи не проливають світла на особисту позицію гетьмана й вельми незначною мірою вказують на його кроки щодо формування та юридичного закріплення статусу неурядової старшини.

До останніх належать гетьманські універсали про звільнення того чи іншого старшини з-під влади полковника чи сотника (із наказом внесення до компуту), що засвідчувало статус особи серед неурядової старшини й таким чином сприяло становленню різних чинів. Проте незначна кількість подібних документів не дозволяє зробити статистичну вибірку й прийти до обґрунтованих висновків. Завдячуємо гетьману хіба тим, що зі зміною очільника старшина традиційно отримувала підтверджувальні універсали на власні володіння. Збереглося чимало документів за його підписом, у котрих офіційно зафіксовано імена та звання/чин неурядової старшини.

Наразі, через брак джерел, учені можуть тільки запропонувати різні гіпотези, аби пояснити процеси, що відбувалися протягом другого десятиліття XVIII ст. Тому складно виявити персональну роль гетьмана в становленні до неурядової старшини. Жоден компут неурядової старшини часів І. Скоропадського не зберігся, є лише полкові компути з вписаним окремо значковим товариством. Умовно названий компутом,

⁸ Т. Srogosz, *op. cit.*, s. 322.

⁹ *Ibidem*, s. 324.

список гетьмана І. Скоропадського 1722 р. – це не офіційний реєстр неурядової старшини, а список осіб, що здали кошти на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Фактично, доступні сьогодні перші узагальнені списки неурядової старшини Гетьманщини часів І. Скоропадського – це присяжні списки 1718 р. та згаданий реєстр 1722 р. Обидва документи постали за наказом Петра І, а не з волі гетьмана І. Скоропадського. Тобто протягом гетьманування І. Скоропадського процес становлення чинів неурядової старшини відбувався стихійно, на що й було акцентовано увагу в монографії, а от справжнє юридичне оформлення почалося вже після його смерті, з початком правління російської бюрократичної інституції – першої Малоросійської колегії (1722–1727). Тому питання про роль гетьмана І. Скоропадського в становленні досліджуваної спільноти продовжує залишатися відкритим. На мою думку, пролити світло на це питання можуть матеріали з фондів російських архівів. Як тільки вони стануть доступними для наукового загалу, можна буде повернутися до вирішення окресленої проблеми.

Насамкінець хочу подякувати пану Тадеушу Срогошу за позитивну рецензію на монографію, що містить вказівку на наукову цінність викладених в ній ідей і змісту додатків, та здійснену таким чином популяризацію монографії й козацької проблематики в польському історичному науковому середовищі.